

PRZEPISY KULTOWE W LIŚCIE DO HEBRAJCZYKÓW A W PIĘCIOKSIĘGU

W liście do Hebrajczyków znajdują się trzy teksty, które zdają się pozostawać w sprzeczności z paralelnymi tekstami w Pięcioksięgu Mojżeszowym. Jeden z tych tekstów (7, 27) dotyczy funkcji ofiarniczej arcykapłana, drugi zaś (9, 4b) umieszczenia pamiątek religijnych w arce przymierza, wreszcie ostatni (9, 4a) miejsca ołtarza kadzenia z przybytku Aarona. Niektórzy komentatorowie listu do Hebrajczyków i to nie tylko liberalni¹, ale także katoliccy² usiłowali rozbieżności te wyjaśnić tym, że autor listu do Hebrajczyków miał rzekomo nie znać dokładnie lewickich przepisów prawnych Pięcioksięgu i dlatego popełnił we wspomnianych miejscach tę nieścisłość. Pomijając niezgodność takiej interpretacji z inspiracją biblijną i łączącą się z nią bezbłędnością Pisma św., trzeba tu zaznaczyć, że autor listu do Hebrajczyków zdradza w całym liście znakomitą znajomość przepisów starotestamentowych, zwłaszcza tego wszystkiego, co dotyczy kapłaństwa i przybytku (Żyd. 9, 7, 12, 24, 25; 10, 19—22). J. Bonsirven³ w swym znakomitym komentarzu listu do Hebrajczyków uważa nawet, iż kapłaństwo Chrystusowe przedstawione na tle kapłaństwa lewickiego pełniącego swe czynności ofiarnicze w przybytku

¹ J. Weiss, *Die Schriften des N. T. Band 2*, Göttingen 1908, s. 473; J. Moffat, *The Epistle to the Hebrews (The international critical commentary on Holy Scriptures)*, Edinburgh 1924, s. 114; H. Strack—P. Billerbeck, *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrasch*, München 1926, III, s. 737.

² Rohr, *Der Hebräer-brief*⁴ (*Bonner Bibel*), Bonn 1932, 2.

³ *Épître aux Hébreux (Verbum salutis)*, Paris 1943, s. 7.

jest ideą centralną tego listu. Wobec tego na innej płaszczyźnie należy egzegezie katolickiemu szukać rozwiązania wymienionych trudności.

1. Pierwszą trudność nastęrcza Żyd. 7, 27, gdzie autor pragnąc uwydatnić wyższość kapłaństwa Chrystusa nad kapłaństwem Aarona i jego następców na urządzie arcykapłańskim zwraca uwagę na świętość Jezusa arcykapłana, która się uwydatniała w tym, iż „nie jest on zobowiązany jako inni arcykapłani do składania codziennej (*kath' hemeran*) ofiary najpierw za swoje grzechy, a potem za grzech ludu” W księdze zaś Wyjścia 30, 10 znajduje się taki przepis: „Aaron dokona przebłagania za potomków waszych” Arcykapłan tedy w Starym Testamencie był prawnie zobowiązany jedynie raz w roku składać ofiarę przebłagalną. Chodzi tu najprawdopodobniej⁴ o ofiarę przebłagania w dniu Pojednania, której ryt ujmuje dokładnie Księga Kapłańska (16, 1—33). Ofiara ta domagała się od Izraela i arcykapłana przestawiciela całego ludu izraelskiego czystości. Zapewniał ją sobie arcykapłan przez różne rytury ekspiacyjne, które mu pozwalały wejść na moment do miejsca najświętszego za zasłonę i na przebłagalni znajdującej się na arce dokonać jedynie jemu zarezerwowanej ofiary ekspiacyjnej za siebie i lud bez obawy śmierci, jaka spotkała dwóch synów Aarona, Nadaba i Abin, którzy nieprawnie chcieli składać ofiarę (Kapł 10, 1—7). Inne ofiary mogli składać też synowie Aarona (Kapł 6, 9) wysunięci przez Mojżesza na kapłanów (Kapł 8, 1—36). Mógł je także składać tym więcej i arcykapłan, ale nie był do tego zobowiązany, tak zdaje się wynikać z Żyd 7, 27.

Toteż wielu egzegetów listu do Hebrajczyków sądzi, iż w omawianym tekście nie ma mowy, jakoby arcykapłani

⁴ A. Clamer, *Exode (La Sainte Bible)*, Paris 1956, s. 249.

w Starym Testamencie byli zobowiązani do składania codziennej ofiary przebłagalnej. W tym celu jedni, jak J. Weiss⁵, R. Ch. Leński⁶, tłumaczą *kath' hemeran* nie o fakcie, ale o obowiązku codziennej ofiary, zaś inni, jak Strack-Billerbeck⁷ nadają temu wyrażeniu znaczenie ofiary w każdy dzień Pojednania, kiedy to prawo Mojżeszowe zobowiązywało arcykapłana wyraźnie do osobistego składania ofiary.

Oba jednak te tłumaczenia nie dość dobitnie podkreślają zamierzoną przez autora listu do Hebrajczyków antynomię ofiary krzyżowej Chrystusa (9, 12, 14, 25, 28; 10, 41) do ofiar starotestamentowych wciąż powtarzanych (10, 10; Rz 6, 16; 1 Kor 15, 6). Antynomia owa wtedy tylko w pełni może wystąpić, jeżeli wyrazom *kath' hemeran* w omawianym tekście nada się znacznie codziennej ofiary. Toteż sądzimy, iż są już bliżej prawdy Médebielle⁸, C. Spicq⁹, gdy przyjmują, iż autor listu do Hebrajczyków w omawianym tekście ma na myśli nie tylko ofiarę przebłagalną składaną przez arcykapłana w dniu Pojednania, ale także nieustanną ofiarę mąki tzw. *habittim* (Kapł. 6, 12—16) składaną codziennie rano i wieczór. Zwała się ona *minhah tamid* i dołączano do niej całopalną ofiarę krwawą z baranka rocznego. Ofiara ta była składana za całą społeczność izraelską, a w szczególności za arcykapłana (Kapł 4, 2—18). Miała ona charakter ekspiacyjny, gdyż według tradycji rabinistycznej była składana na zadośćuczynienie za kult złotego cielca. Tłumaczenie to ma jednak tę trudność, iż mówi

B. Weiss, *Der Brief an die Hebräer 6 (Kritisch-exegetischer Kommentar über das N. T. begründet H. W. Meyer, 13)* Göttingen 1898, 473.

⁶ R. Ch. Leński, *The Interpretation of the Epistle to the Hebrews*, Ohio 1946.

⁷ H. Strack — Billerbeck, op. cit., t. III, s. 671—7500.

⁸ *Épître aux Hébreux (La Sainte Bible, 12)*, Paris 1938 s. 325.

⁹ *L'Épître aux Hébreux (Etudes Bibliques)*, Paris 1953, t. II, s. 202.

o ofiarach, które się winno codziennie ofiarować za arcykapłana, natomiast nie mówi o ofierze codziennej samego arcykapłana. Uwzględniając to B. F. Westcott¹⁰, A. S. Peake¹¹, A. Seeberg¹² przypominają, iż mamy w wyjaśnianym tekście stwierdzenie faktu istniejącego, a nie prawa. W czasach mianowicie chrześcijańskich arcykapłan choć nie był zobowiązany do osobistego składania codziennych ofiar, jednak bardzo często, nawet niemal codziennie, to czynił. Na tego rodzaju praktykę zda się wskazuje Józef Flawiusz, wspominając w swych dziełach, iż arcykapłan pełnił funkcję w każdy szabat, w dni nowiu, we wszystkie święta narodowe i uroczystości publiczne¹³. Talmud zaś jerozolimski¹⁴ zaznacza, iż arcykapłan wykonywał także przez 7 dni poprzedzających wielki dzień Pojednania dla zdobycia większej wprawy wszelkie pokropienia krwią ofiar codziennych, zapalał kadzidło na ołtarzu, czy lampy świecznika siedmioramiennego.

Wydaje mi się jednak, że i to tłumaczenie nie dość oddaje dokładnie jeszcze myśl hagiografa. Jak dla proroków czasu Mojżeszowe będą wciąż czasem ideału religijnego, do którego winien zdążać Izrael (Oz 2, 17; 11, 1; Jer 2, 2; Ez 16, 8; Mich 7, 15; Ps 66, 8—9; 77, 20—21), tak też o tych czasach myślał autor listu do Hebrajczyków. Wszak Mojżesza porównuje z Chrystusem (Żyd 3, 1—6) a o kapłaństwie i ofierze Chrystusa mówi przez zestawienie z kapłaństwem i ofiarą synajską (7—9). Nowe zaś przymierze zostało na wieki zawarte, gdyż na podobieństwo przymierza synajskiego potwierdzonego krwią ofiar zostało przypieczętowane krwią Chrystusa, syna Bożego (Żyd 9,

¹⁰ *The Epistle to the Hebrews 3*, London 1903.

¹¹ *Hebrews (The Century Bible)*, London 1910.

¹² A. Seeberg, *Der Brief an die Hebräer (Evangelisch-theologische Bibliothek)*, Leipzig 1912.

¹³ *Antiq.*, III, 10, 257; *Bell.*, V, 5, 230.

¹⁴ *Joma* 1, 2.

18—28). Ponadto mówiąc o sanktuarium niebieskim, gdzie Chrystus arcykapłan dokonywa ofiary zestawia je nie ze świątynią Salomona, ani ze wspaniałą świątynią Heroda, ale z przybytkiem jaki Mojżesz uczynił na rozkaz Boży na pustyni, dlatego wydaje nam się najprawdopodobniejsze, iż autor listu do Hebrajczyków mówiąc o codziennej ofierze arcykapłana miał na myśli przede wszystkim ofiarę Aarona, o którym mówi Ekl 45, 14 na podstawie tradycji przechowywanej w Izraelu, iż „ofiary jego spalał ogień w każdy dzień (*kath' hemeran*). Synowie Aarona wyświęceni na kapłanów asystowali raczej swojemu ojcu przy składaniu tych ofiar publicznych, sami zaś składali jedynie ofiary prywatne. Wydaje nam się, iż Autor listu do Hebrajczyków (7, 28) mówiąc o ofiarach codziennych arcykapłana, ma na myśli nie spisane prawo w Pięcioksięgu Mojżesza, ale Tradycję, która przechowywała wiele szczegółów z początkowej historii narodu nie tylko o osobie samego Mojżesza¹⁵, ale i jego brata Aarona. Aczkolwiek według listu do Hebrajczyków 7, 28 arcykapłan składał w początkowej fazie jahwizmu izraelickiego codzienne ofiary przebłagalne najpierw za siebie, a później za lud, to jednak nie zawiera tego stwierdzenia krytycznie pewna lekcja Żyd 10, 11. Brzmienie jej bowiem w takich kodeksach majuskulnych jak A, C, P czy minuskulnych, czy wreszcie w przekładach syro-heksaplarnych, sahidyjskim, armeńskim, etiopskim; każdy arcykapłan (*archiereus*) zjawiał się codziennie do pełnienia swej służby, jest lekcją zepsutą. Lekcją oryginalną jest: każdy kapłan (*hiereus*), gdyż za taką lekcją przemawia najstarszy znany nam świadek tekstu pierwotnego papirus 46 pochodzący z III w. po Chrystusie, oraz takie kodeksy uncjalne jak S, D, K, L. Taką też lekcję posiada łacińska Wulgata, oraz tacy komentatorzy listu do Hebrajczyków, jak św. Jan Chry-

¹⁵ Zob. St. L a c h, *Tradycja Mojżeszowa oraz jej oficjalni i charyzmatyczni stróże*, „Roczniki Teol. Kan.“, II (1955) 1—21.

zostom¹⁶ czy Eutaliusz¹⁷. Większe jest to prawdopodobieństwo zmiany lekcji *hiereus* na *archiereus* niż odwrotnie. W drugim bowiem wypadku kopista wbrew mechaniczności swej pracy musiałby się zastanowić, aby dostosować się do kontekstu.

Przyjąwszy lekcję *hiereus* za autentyczną należy brać to wyrażenie w znaczeniu kolektywnym, które nie wyklucza również i arcykapłana. W ten sposób tekst ów uzgodni się z Pięcioksięgiem, jak także z poprzednio omawianym tekstem z Żyd 9, 27, gdzie i *archiereus* codziennie ofiarujący występuje nie tylko w znaczeniu indywidualnym, ale także w znaczeniu reprezentanta całego kapłaństwa.

2. Inną trudność wymagającą wyjaśnienia i pogodzenia z Pięcioksięgiem stanowi w liście do Hebrajczyków opis zawartości arki w ten sposób ujęty: „w której (*en he*) była urna złota mająca mannę i laskę Aarona kwitnącą oraz tablice przyrzeczenia” (Żyd 9, 4b). Wynikałoby na pierwszy rzut oka z tego tekstu, iż autor listu do Hebrajczyków był przekonany, iż w arce były oprócz tablic przykazań także złote naczynia z manną i laską Aarona, która zakwitła. Relacja ta o zawartości arki przyrzeczenia wydaje się pozostawać w sprzeczności z księgą Wyjścia, gdzie czytamy: „I rzekł Jahwe do Mojżesza: I dasz do skrzyni świadectwo (*eduth*), które dam tobie” (25, 16). Nie może być najmniejszej wątpliwości, iż „*eduth*” świadectwo oznacza przykazania dekalogu. Wskazuje na to sama etymologia tego wyrazu. Wyraz ten pochodzi od *ud* świadczyć i oznacza najpierw uroczyste oświadczenie wobec świadków, następnie uroczyste wyłożenie praw, Przychodzi bowiem często w paralelizmie z hebrajskimi wyrażeniami na określenie

¹⁶ 34 homiliae in ep. ad Hebr. 63, 9—236.

¹⁷ Zob. E. R i g g e n b a c h, *Historische Studien zum Hebräerbrief, Die ältesten lateinischen Kommentare zum Hebräerbrief*, Leipzig 1907, s. 17—18.

prawa *miswoth*, *hukkim* itp.¹⁸. Ponieważ przykazania dekalogu były prawem fundamentalnym, a ponadto wyłożonym przez Jahwe na oczach całego Izraela (Wyjść 20, 1—17) dlatego wyrazem tym określa się przede wszystkim przykazania dekalogu. Ponadto dowodem na to, iż „świadeztwo” oznacza dekalog może być częste użycie w Pięcioksięgu tego wyrażenia w połączeniu z tablicami kamiennymi, na których były wypisane *aszereth haddebarim* słów dziesięć (Wyjść 34, 28). Wspominają o *lukoth eduth* tablicach świadectwa (Wyjść 31, 18; 32, 15; 34, 29) i o *'aron ha eduth*, o arce świadectwa (Wyjść 25, 22; 26, 33; 30, 6, 26; 39, 35; 40, 3, 5, 21; Liczb 4, 5; Joz 4, 16), Również i cały namiot przeznaczony na przechowywanie w nim arki świadectwa, na której znajdowało się na dwóch tablicach *aszereth haddebarim* 10 słów Bożych przykazań (Wyjść 34, 28) nosi często w Pięcioksięgu nazwę *ohel haeduth* namiot świadectwa (Liczb 9, 15; 17, 22, 18, 2; 2 Kron 24, 6).

Z omawianego tekstu Wyjść 25, 16, wynika więc, iż w arce były tylko złożone tablice dekalogu. Czy tylko? Twierdzącej odpowiedzi na to pytanie zdają się żądać zarówno 2 Kron 5, 10, jak i 1 Król 8, 9, gdzie czytamy równobrzmiące słowa: „A w arce nie było nic innego, ale tylko dwie tablice kamienne, które włożył do niej Mojżesz na Horebie, gdy Jahwe zawarł przymierze z synami izraelskimi po wyjściu z Egiptu”

Ale jak wobec tego wyjaśnić relację listu do Hebrajczyków, iż w arce były oprócz tablic kamiennych także złote naczynia z manną i laską kwitnącą Aarona? Próbowano¹⁹ trudność tę w liście do Hebrajczyków 9, 4b w ten sposób usunąć, iż *en he*, w której odnoszono nie do arki (*Kibotos*), ale do

¹⁸ St. Ł a c h, *Dekalog*, Włocławek 1948, s. 22.

¹⁹ Fr. de Ribera, *Commentarius in epistolam B. Pauli ad Hebraeos*, Salamanca 1598; B. Justiniani, *In omnes B. Pauli Apostoli epistolas explanationes*, Lyon 1613, s. 800.

całego przybytku (*skene*). Ze względu jednak na odległość owego przedmiotu *skene* od *en he* nie można zgodzić się na to wyjaśnienie.

Można by raczej zgodzić się na to, iż przyimek z zaimkiem względnym *en he* nie oznacza „w której”, ale „przy której”. Trzeba bowiem pamiętać, iż grecki przyimek *en* w połączeniu z nieosobowym przedmiotem w 3 przypadku ma nie tylko znaczenie miejsca (Mt 16, 32; 12, 50 itp.), ale też służy na określenie stanu towarzyszącemu jakiemuś zdarzeniu: „przyjść z (*en*) laską” (1 Kor 4, 2; por. Mt 25, 31; Żyd 9, 25). Autor chciałby w tym wypadku zaznaczyć, iż w miejscu najświętszym oprócz arki były i trzy inne przechowywane przedmioty tj. naczynie z manną, laska Aarona i tablice przymierza.

O złożeniu naczynia z manną w przybytku referuje Księga Wyjścia w ten sposób: „I powiedział Mojżesz do Aarona: weź naczynie (*sinseneth*) jakie i włóż doń cały gomer manny i postaw je przed obliczem Jahwe na przechowanie dla waszych potomków... I postawił Aaron przed obliczem świadectwa na przechowanie” (16, 32—33). Ponieważ — jak już poprzednio widzieliśmy — w Piśmie św. wyraz świadectwo oznacza dekalog, dlatego w supozycji, iż lekcja Wyjść 16, 33 w TM byłaby oryginalną mielibyśmy też zaznaczone, iż w arce zawierającej tablice dekalogu mieściłoby się naczynie zawierające gomer manny tj. dwulitrową porcję przypadającą na każdy dzień dla Izraelity. Mielibyśmy tedy tu zaznaczone, iż rzeczywiście naczynie z manną było złożone przez Aarona w arce przymierza, gdyż jest zaznaczone, iż mieściło się ono przed świadectwem tj. przed tablicami z dziesięcioma przykazaniami. Analogicznie należy też rozumieć relację Liczb o umieszczeniu w arce laski Aarona, która zakwitła: „I rzekł Jahwe do Mojżesza: Połóż laskę Aarona przed obliczem świadectwa na przechowanie i znak dla opornych” (17,25).

List tedy do Hebrajczyków umieszczający w arce przymierza tablice z przykazaniami, mannę i laskę ma swe źródło w biblijnej tradycji opisującej nam czasy Mojżesza. Widać z tego, iż istotnie w czasach wędrówki Izraelitów po pustyni arka oprócz tablic przymierza mieściła i dwie inne jeszcze pamiątki łaskowości Bożej dla Izraela mannę i laskę Aarona.

Tekst zaś Wyjść 25, 16 wspominający tylko o przechowaniu w arce przymierza tablic dekalogu, a zwłaszcza teksty 3 Król 8, 9 i 2 Kron 5, 10 z całą kategorycznością stwierdzające, iż w arce nie było nic poza tablicami kamiennymi należy najprawdopodobniej odnieść do czasów późniejszych, kiedy przenośny namiot został zastąpiony stałym budynkiem najpierw w Sylo (1 Sam 1, 9) a później w Nobe (1 Sam 21, 1) czy wreszcie wystawionym przez Dawida na górze Syon w Jerozolimie (3 Król 3, 4) nowym namiotem. Wiemy z ksiąg historycznych, iż arka przez dłuższy czas znajdowała się poza namiotem. Za Helego arcykapłana towarzyszyła Izraelitom na wojnie z Filistynami, wpadła w ręce nieprzyjaciół i umieszczona została w Azocie w świątyni Dagona. Filistyni później z powodu spadłych na nich klęsk odesłali ją do Bersames (1 Sam 5, 6). Lewici zabrali ją stamtąd i umieścili w domu Aminodaba w Kariathiarim (1 Sam 7, 1). Za Dawida arka została po długiej rozłące znów umieszczona w nowozbudowanym przybytku na Syonie (1 Sam 6, 11). Gdy zaś Salomon dokończył budowy wspaniałej świątyni wówczas arka została umieszczona w miejscu najświętszym. Nie ma śladów w tekstach biblijnych czy Salomon poczynił jakieś zmiany w przedmiotach przechowywanych w arce²⁰. To tylko jest pewne, że za czasów Salomona były w arce przeniesionej do świątyni same tylko tablice przykazań. Być może, iż naczynie z manną i laskę Aarona umieszczono poza arką gdzieś wnet po zajęciu Przed-

²⁰ J. Goetzberger, *Die Bücher der Chronik*, Bonn 1939, s. 122.

jordanii i zbudowaniu stałego przybytku. Można by tak sądzić na tej podstawie, że i Mojżesz polecił przed swą śmiercią umieścić na boku arki księgę Prawa, mówiąc: „Weźcie księgę tego prawa (*hattorah hazzoth*) i połóżcie ją na boku arki przy mierza Jahwe, Boga waszego” (31, 26).

Wspomina autor listu do Hebrajczyków 9, 4b, iż manna mieściła się w naczyniu złotym (gr. *stamnos chryse*). Tym samym określeniem LXX oddała w Wyjść 16, 33 hebrajskie wyrażenie *sinseneth*. W literaturze rabinistycznej *sinseneth* zastępuje *selohith*, czyli flaszka (Targ. Onk do Wyjść 16, 33, Mekh. Wyjść 16, 33)²¹. Flaszka ta miała być z gliny, a nie ze złota. Późniejsza tradycja rabinistyczna przyjmowała, iż przed arką były także 2 kolumny srebrne, na których spoczywały tablice przykazań, oraz egzemplarz Tory i naczynie z olejami²².

3. Najtrudniejszą do wyjaśnienia rozbieżnością między listem Hebrajczyków a Pięcioksięgu jest rzekomo różne umiejscowienie w obu źródłach biblijnych ołtarza kadzenia. Autor listu do Hebrajczyków 9, 3—4 umieszcza się go wydaje w miejscu najświętszym, pisząc: „Za drugą zaś zasłoną był przybytek, który nosił nazwę święte świętych. Posiadało (*echousa*) ono złoty ołtarz kadzenia (*thymiaterion*) i arkę przy mierza...” zaś autor Pięcioksięgu umieszcza ołtarz kadzenia w miejscu świętym, pisząc: „umieścisz ołtarz kadzenia przed zasłoną, która jest przed arką świadectwa naprzeciw ubłagalni znajdującej się nad świadectwem (tj. arką), skąd będę mówił do ciebie” (Wyjść 30, 6; 40, 26).

Aby istniała faktycznie rozbieżność należy najpierw wykazać, czy rzeczywiście w czasach mojżeszowych ołtarz ka-

²¹ Strack-Billerbeck, op. cit., t. III, s. 736.

²² J. Bonsirven, *Textes Rabbiniques des deux siècles chrétiens*, Rome 1955, s. 1946.

dzenia należał do miejsca świętego, a po wtóre czy *thymia-terion* użyte w liście do Żyd 9, 4 oznacza faktycznie ołtarz kadzenia, czy też tylko kadzielnice.

Na pierwsze pytanie J. Wellhausen odpowiada negatywnie utrzymując, iż ołtarz kadzenia należy w historii kultu izraelskiego do drugorzędnych części kodeksu kapłańskiego²³. Zdaniem tego krytyka ma najpierw w ogóle o ofierze kadzenia milczeć starsza część biblijnego kanonu, aż do Jer 6, 20 i Iz 40—66, czy Nehemiasza i Kronik. O ofierze tej milczy Homer. Dopiero od czasu wprowadzenia ofiary kadzidła tuż przed niewolą miano rzekomo wprowadzić oddzielny sprzęt tj. ołtarz kadzenia. Źródłosłów hebrajski *q-t-r*, od którego wywodzi się nazwa ołtarza kadzenia *qetoreth* miał początkowo oznaczać palenie tłuszczu, mąki, aby przez to Bogu sprawić miłą woń, nie zaś składanie ofiary z kadzidła.

Nie można się zgodzić na wszystkie powyższe argumenty J. Wellhausena, a szczególnie bezpodstawne jest jego twierdzenie o tak późnym wprowadzeniu do rytuału izraelskiego ofiary kadzenia. Nie tylko bowiem w kulcie egipskim, czy babilońskim²⁴, ale i ugaryckim istniały ofiary z kadzidła, które określano nawet tym samym terminem *qtr* (2 Aqht. I, 28; 3 Aqht 26, 37). Ciekawe jest, że nawet nazwa specjalnego rodzaju kadzidła *shilet*, która znajduje się w kodeksie kapłańskim jako *hapax legomenon* (Wyjść 30, 34) znajduje odpowiednik w ugaryckim *shlt* (12, 4). Choć bez wątpienia sama ofiara kadzenia sięga czasów Mojżeszowych (o ofierze kadzenia wyraźnie wspomina Iz 1, 13), to jednak mniej jest pewne, czy ołtarz kadzenia istniał w tych czasach. Raczej na podstawie analizy właściwych tekstów Pięcioksięgu należy przyjąć jego pomojżeszową genezę. Godne jest zastanowienia, że milczy

²³ *Prolegomena zur Geschichte Israels*⁶, 1905, s. 63.

²⁴ P. Pierret, *Dict. d'archeol. egypt.*, 1875, art. Encens, Encensoir; P. Dhorme, *La religion assyro-babylonienne*, 1910, s. 269.

całkiem o ołtarzu kadzenia rozdział 25 Wyjścia. Mamy tu najpierw pouczenie Mojżesza przez Boga jakich materiałów winien użyć przy budowie przybytku (2—9), później przedstawiony jest plan arki przymierza (10—16), przebłagalni nad arką (17—22), stołu chlebów pokładnych (23—30), świecznika (31—40). Stół chlebów pokładnych i świecznik winny być umieszczone w miejscu świętym, zaś arka w miejscu najświętszym. Tu też winna być mowa o ołtarzu kadzenia, jako przynależnym do przybytku, tymczasem nie ma o nim najmniejszej wzmianki. W rozdziale 26 jest podany dokładny plan przybytku i obu jego zasłon, jednej oddzielającej miejsce najświętsze od świętego (1—35), drugiej umieszczonej przy wejściu do przybytku (36—37). Rozdział 27 opisuje plan ołtarza kadzenia (1—8) i podwórza przybytku, na którym winien być postawiony ów ołtarz (9—21). Wreszcie w rozdziale 28 jest mowa o szatach kapłańskich Aarona (1—39) i jego synów (40—43), w rozdziale 29 mamy podany plan uroczystości wyświęcenia Aarona i jego synów na kapłanów (1—35) wśród przeróżnych ofiar (35—46). Dopiero w księdze Wyjść 30, 1 ns jest zawarta instrukcja sporządzenia ołtarza kadzenia, co czyni wrażenie dodania tutaj tej instrukcji w późniejszym czasie.

Jeszcze bardziej przemawia za pomojżeszowym wprowadzeniem ołtarza kadzenia porównanie opisu ofiary przebłagalnej za grzech w Kapł 4, 7 z Wyjść 29, 10 nn. i Kapł 8, 11 nn. Kapł 4, 7, 18 poleca arcykapłanowi w ofierze za grzech namaścić krwią zabitego cielca rogi ołtarza kadzenia, a resztę wylać do ołtarza całopalenia, zaś w Wyjść 29, 10 ns i Kapł 8, 14 ns jest jedynie mowa przy opisie analogicznego ceremoniału ofiary zagrzesznej o namaszczeniu rogów ołtarza całopalenia i wylaniu doń reszty krwi zabitego cielca. Milczenie w obu tekstach o ołtarzu kadzenia nie może być inaczej wyjaśnione, jak tylko jego brakiem w pierwotnym przybytku.

Tego samego mają dowodzić inne podstawowe teksty kodeksu kapłańskiego. I tak Kapł 16 opisując ofiarę przebłagalną za grzechy całego narodu w dniu Pojednania również milczy o ołtarzu kadzenia, ale jedynie czyni aluzję do kadzielnicy względnie do naczynia przenośnego zwanego po hebrajsku *mahta* (w 12, 18, 20). Podobnie Kapł 10 referując o ukaraniu śmiercią Nadaba i Abiu wspomina o kadzielnicy, do której nakładli ognia obcego. Również Liczb 16—17 mówiąc o karze lewity Korego oraz rubenitów Datana i Abirona za bunt przeciwko rodzinie Aarona obdarzonej godnością składania ofiar nie wspomina nic o ołtarzu kadzenia, ale jedynie o naczyniach, do których buntownicy nakładli ognia i włożyli kadzidła (w 6, 17, 18) posługując się nimi na sposób kadzielnic.

Kiedy ołtarz kadzenia wprowadzono do kultu izraelskiego trudno ustalić. W każdym razie nie można utrzymywać, iż go faktycznie nigdy nie było²⁵, a wiadomość w 1 Król 7, 48, że był on w świątyni Salomona jest interpolacją, uczynioną do ogólnego pierwotnego znaczenia stołu chlebów pokładnych nazwanego tamże „ołtarzem złotym”. W 1 Król 6, 20b, 22b jest bowiem zaznaczone, iż Salomon nakazał sporządzić ołtarz z drzewa cedrowego, obić go złotą blachą i postawić przed miejscem najświętszym. Obecność tedy ołtarza kadzenia w świątyni Salomona nie może ulegać wątpliwości. Trzeba ponadto dodać, iż znaleziono w Kanaanie z okresu Salomona analogiczne ołtarze kadzenia pochodzenia izraelskiego²⁶.

Istnienie wreszcie ołtarza kadzenia w świątyni Salomona można dowieść z Ez 41, 21b—22, gdzie prorok pisze, iż „przed miejscem najświętszym znajdowała się rzecz podobna do ołtarza drewnianego, na 3 łokcie wysoka, na 2 łokcie szeroka i na 2 łokcie długa... I rzekł do mnie: Oto stół, który znajduje się przed Jahwe” Nie może tu być mowy o stole chlebów po-

J. Wellhausen, op. cit., s. 66.

²⁶ Por. Vincent, *Canaan d'après l'exploration recente*, s. 180 ns.

kładnych, jak chcą krytycy liberalni (Smend, de Bertheau). Wprawdzie u Malachiasza ołtarz całopalenia nazywa się „stółem Jahwe” (1, 7), gdyż tam ofiary były spalane niby chleb dla Jahwe (Kapł 3, 11; 21, 17, 21—22), ale nie ma tej nazwy stół chlebów pokładnych. Na tym stole nic się nie niszczyło na cześć bóstwa, gdyż chleby pokładne spożywali kapłani. Ponadto inny był kształt stołu chlebów pokładnych (Wyjść 25 ,23; 37, 16) a inny ołtarza Ezechiela. Czy Ezechiel w opisie ołtarza kadzenia zależny jest od Wyjść 30, 1 ns, czy odwrotnie. Wydaje się z porównania dwóch tych opisów, iż starszym jest opis Wyjścia, gdyż opis zawarty u Ezechiela byłby niezrozumiały, gdyby czytelnik nie znał go z Pięcioksięgu ²⁷.

Jeśli ołtarz kadzenia był na pewno już w świątyni Salomona to tym więcej znajdował się też w świątyni Zorobabela odnowionej później i przebudowanej gruntownie przez Heroda W. Wprawdzie istnienia tego sprzętu przeczyć się wydaje Hekateusz z Abdery ²⁸, który mówiąc o sprzętach świątyni wylicza jedynie ołtarz (*ibomos*) i świecznik. Jest jednak mało prawdopodobne, aby autor ów znany nam tylko z fragmentów cytowanych u Flawiusza przez ołtarz rozumiał stół chlebów pokładnych, a nie ołtarz kadzenia.

Ważniejsza trudność w uznaniu istnienia ołtarza kadzenia w świątyni Herodowej jest milczenie o tym sprzęcie Józefa Flawiusza. W Ant. 14, 4, 4 opisując wejście Pompejusza do świątyni jerozolimskiej zaznacza, iż wódz ów zobaczył w jej wnętrzu dwa tylko przedmioty, na które nie wolno było spoglądać zwyczajnemu człowiekowi tj. stół złoty i świecznik święty. Mimo że wspomina o wielkiej ilości wonności tam się znajdujących nie wspomina ani słówkiem o ołtarzu kadzenia. Podobnie milczy Józef Flawiusz o ołtarzu kadzenia

Por. A. van Hoonacker, *La date de l'introduction de l'encens dans le culte de Jahwe*, RB, II (1914) 161—187.

²⁸ Zob. J. Fl., *Contra Ap.* I, 22.

w Bell. 7, 5, 5, gdzie pisząc o łupach Tytusa zabranych ze świątyni jerozolimskiej wspomina jedynie stół złoty i świecznik złoty²⁹. Trzeba dodać, iż łuk triumfalny Tytusa ozdobiony jest tylko tymi 2 przedmiotami.

Mimo jednak milczenia Józefa Flawiusza o ołtarzu kadzenia, istnienie jego w ostatniej świątyni jerozolimskiej jest niezaprzeczalne. Jest najpierw niemożliwe do przyjęcia, aby przepisy traktatu *Miszny* zwanego *Tamid*, dotyczące różnych ceremonij, jakie się odbywały na ołtarzu kadzenia, zwanym tamże ołtarzem wewnętrznym (1, 4; 3, 1, 6, 9; 6, 1) nie miały żadnej realnej podstawy w historii kultu izraelskiego. A ponadto 1 Mach 1, 23 wyraźnie wspomina o ołtarzu złotym, który z świecznikiem i stołem chlebów pokładnych zabrał Antioch Epifanes z świątyni. Ta sama księga biblijna nieco dalej zaznacza, iż Juda ustawił w oczyszczonej świątyni te trzy sprzęty (4, 49). A Józef Flawiusz wylicza „trzy dzieła cudowne”, które zdobiły pierwszą salę świątyni jerozolimskiej: świecznik, stół i ołtarz kadzenia (Ant. 3, 6, 8). Z powyższych tedy rozważań należy przyjąć, iż ołtarz kadzenia, choć najprawdopodobniej wprowadzony jest w czasach pomojżeszowych, znajdował się jednak faktycznie w miejscu świętym, nie zaś najświętszym. Autor tedy listu do Żyd 9, 4 słusznie mając na względzie czasy mojżeszowe milczy o nim, wyliczając sprzęty miejsca świętego. Nie tylko nie popełnił tu błędu, ale wykazał zadziwiająco znajomość urządzenia przybytku, przechowaną w ustnej Tradycji.

Pozostaje do omówienia jeszcze jedna trudność, czy rzeczywiście autor listu do Żyd 9, 4 wśród sprzętów wyliczonych w miejscu najświętszym wymienia obok arki przymierza także ołtarz kadzenia, czy tylko kadzielnicę. Większość krytyków przypisuje autorowi listu do Hebrajczyków umieszczenie

²⁹ K. Galling, *Biblisches Reallexikon*, Tübingen 1937, 22 uważa milczenie Flawiusza o ołtarzu kadzenia za przypadek.

w miejscu najświętszym ołtarza kadzenia, różnie tłumacząc to postąpienie, albo zwyczajną pomyłką, względnie jednością liturgiczną, jaką w dniu Pojednania stanowił ołtarz kadzenia z miejscem najświętszym. Spalenie wonności na ołtarzu kadzenia było warunkiem jego wejścia do miejsca najświętszego. A. O. Spicq. sądzi ³⁰, iż arcykapłan nadto wchodząc do miejsca najświętszego w dniu Pojednania zasłoną oddzielającą miejsce święte od najświętszego otaczał ołtarz kadzenia, przenosząc go tym samym do miejsca najświętszego. Przypuszczenie to nie ma śladu w Piśmie św. ani też w Tradycji, należy go wykluczyć i z tego względu, że nie uwzględnia ono ewolucji prawodawstwa Pc o ołtarzu kadzenia.

Toteż przyjąć raczej należy, iż wyraz *thymiaterion* w liście do Żyd 9, 4 nie oznacza ołtarza kadzenia, ale kadzielnicę. Trzeba zaznaczyć, iż wyrażenie to nigdzie nie przychodzi w Nowym Testamencie. W grece jednak klasycznej i niektórych tekstach LXX (np. Ez 8, 11 4 Mach 7, 11) oraz u Józefa Flawiusza (Ant. 4, 2, 4; 8, 3, 8) wyraz ów oznacza kadzielnicę. Trzeba jednak dodać, iż w innych tekstach Józef Flawiusz (Ant. 4, 35, 54, 57; Bell. 5, 214, 218) oraz Filon (*Vita Moysis*, 2, 94, 101, 105) nadaje temu wyrazowi znaczenie ołtarza kadzenia uważając *thymiaterion* za synonim z *thysiasterion thymiamatos*. 2 Kron 16, 19 rozróżnia wyraźnie *thymiaterion* kadzielnicę od *thysiasterion*, czyli ołtarza kadzenia. Znaczenie kadzielnicy nadała temu wyrażeniu Hieronimowa Wulgata oraz syryjska Peszitta. Podobnie syryjska apokalipsa Barucha (6, 7) pochodząca z pierwszego wieku po Chr. wspomina, iż w miejscu najświętszym oprócz arki mieściło się „pirma” czyli naczynie na ogień. Takie jest ze starych komentatorów zapamiętywanie Corneliusza a Lapide ³¹, który przypuszcza, iż autor listu do Hebrajczyków ma na myśli kadzielnicę zrobioną ze

³⁰ Op. cit., t. II, s. 251.

³¹ *Commentaria in omnes epistolas*, Antverpiae 1621, ad h. 1.

złota, którą arcykapłan wchodząc co roku do miejsca najświętszego zostawiał, wynosił zaś kadzielnicę pozostawioną w ubiegłym roku. Podobnie też sądzi z nowszych Riggenbach³². Byłby tedy *thymiatерion* (hebr. *mahtah*) kadzielnicą, którą okadzał arcykapłan w dniu Pojednania arkę „aby dymem wonnych kadzideł napełnić święte świątyni (por. Kapł 16, 12—13; Ekli 50, 9; Joma 4, 31). Brał do owej kadzielnicy ognia z ołtarza całopalenia, nasypywał sakralnego kadzidla i zanosił ową kadzielnicę do miejsca najświętszego stawiając naprzeciw arki. *Mahtah* nie była jednak kadzielnicą w dzisiejszym rozumieniu, ale raczej piecykiem (słowo *h-t-h* oznacza brać i bywa używane o ogniu branym z ogniska, por. Iz 30, 14; Przyp 6, 27 itp.), do którego nakładano ogień z ołtarza całopalenia, a potem nasypywano kadzidłem i stawiano w miejscu najświętszym, aby dym zeń się unoszący zakrył ubłagalnię i chronił arcykapłana tam fungującego w dniu Pojednania przed śmiercią spowodowaną widzeniem tronu Bożego (Kapł 16, 13). Nie ma podstawy wyżej wspomniane przypuszczenie Corneliusza a Lapide, aby owa *mahtah* pozostawała w miejscu najświętszym do następnego roku. Ze względu na niebezpieczeństwo pożaru należy raczej przyjąć, iż pozostawała ona w miejscu najświętszym tak długo, aż arcykapłan dokonał wszelkich ceremonij w miejscu najświętszym.

Nie ma więc mowy w liście do Żyd 9, 4 o ołtarzu kadzenia, ale o *mahtah* wspomnianej już w Wyjść 27, 3; 38, 3; Liczb 4, 14 przy opisie ołtarza całopalenia. *Mahtah* używają według Kapł 10, 1 nn. Nabad i Abihu synowie Aarona, oraz nieprawni uzurpatorzy przywilejów kapłańskich wspomniani w 16, 6, 17; 7, 12 ns. Nie ma śladu, aby składali oni ofiary z kadzidla na ołtarzu kadzenia, ale w *mahtah*. Z kadzielnic (*mahtoth*) zaś owych uzurpatorów pokaranych śmiercią przez Jahwę porobiono blachy i obito ołtarz całopalenia (1b 17, 3 a Wulg 16, 38): „ponieważ w nich ofiarowali pomszczeni przez Jahwe”.

³² Op. cit., s. 243 ns.